

MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR

CRISIA

L

O R A D E A • 2 0 2 0

CUM PRACTICA CONSERVĂRII POATE SĂ CONTRIBUIE LA SCOPUL COMUN AL COMUNICĂRII TRECUTULUI CAZUL PATRIMONIULUI MOBIL AL BISERICILOR DE LEMN DIN BANAT

Laura FĂLCAN*

HOW CAN CONSERVATION PRACTICE CONTRIBUTE TO THE COMMON PURPOSE OF PAST COMMUNICATION. THE CASE OF THE MOBILE HERITAGE OF THE WOODEN CHURCHES FROM BANAT

ABSTRACT

How important are the choices made by the conservators in the conservation-restoration process and how much it affects the selection and the way in which the stories of the past are brought to the present and are projected in the future. Can one make sure that the selected material has relevance for today's society?

Objects of worship from wooden churches with historical value can represent art pieces, in which the religious tradition and the artistic idea have been harmoniously associated, and they may be of importance to researchers.

As arguments in favor of introducing into the scientific circuit some objects of worship, and can be representative for the artistic processing of metals, is included a presentation of two such pieces, unknown and which had undergone the process of intervention through conservation methods and safeguard proposal.

The article presents the conservation treatments that were applied on two communion chalices belonging to the wooden churches from Timiș County, namely the wooden church from Crivina de Sus and the wooden church from Poieni, Pietroasa commune. Preservation operations are presented, from the investigation of the elements in the composition, to the complete cleaning of the pieces, by applying physical and chemical treatment.

Keywords: wooden churches, cultural value, chalice, cooper, conservation treatment

Introducere

Modul în care transmitem trecutul este afectat de numeroase elemente. În procesul de conservare-restaurare, alegerile luate de către restauratori pot afecta în mare măsură selecția și modul în care poveștile trecutului sunt aduse în prezent și sunt proiectate în viitor. Cum ne asigurăm că materialul selectat are relevanță pentru societatea de astăzi?

Societatea a făcut progrese evidente în privința mentalităților referitoare la tema conservării patrimoniului, ceea ce face ca alegerile conservatorilor în procesul de conservare-restaurare al bunurilor să devină tot mai importante în a face istorie și pe deplin conștiente de faptul că practica restaurării contribuie la scopul comun al transmiterii trecutului.

Restauratorul lucrează cu definiția clasică a patrimoniului, aceea de „bunuri și drepturi moștenite de la părinți” iar în strategia sa de intervenție asupra bunurilor, atunci când pune în aplicare principiile de restaurare enunțate de către Cesare Brandi¹, înțelege de ce acesta promovă primele

* Facultatea de Arte și Design Timișoara; e-mail: laura.istrate.79@e-uvt.ro.

1 Linii directe referitoare la restaurarea bunurilor culturale mobile nu au fost formulate până la apariția Teoriei Restaurării, lucrarea autorului Cesare Brandi, rămasă și în prezent drept referință, respectând spiritul Cartei de la Veneția, considerată cel mai influent document internațional de conservare.

etape ale procesului de restaurare ca fiind cele mai importante, anume înțelegerea operei de artă și evaluarea timpului ei. Cu toate că sunt tot mai ușor de observat progresele în domeniul restaurării, atât în plan teoretic cât și al metodelor iar specializarea devine tot mai restrânsă ca domeniu, anumite domenii pot fi lipsite de atenția cuvenită.

Sunt componente ale patrimoniului care nu au fost cercetate multidisciplinar, atât de istorici și specialiști în domeniul artelor, precum orfevrăria artistică, cu atât mai puțin cea ecleziastică. În valorizarea științifică și protecția patrimoniului cultural material, o parte integrantă sunt și piesele de orfevrărie cu valoare artistică și istorică, executate de orfevrari, fie ei argintari sau fierari specializați în prelucrarea artistică a metalelor nobile și comune. Se impune studierea aspectelor legate de tehnici și compoziție în arta metalelor în diverse perioade și regiuni, a tendințelor în arta laică și religioasă. De asemenea, este util a se cunoaște modul în care laicul și religia interferau în arta metalelor, influența curentelor artistice din arta decorativă în alegerea modelor și materialelor, diferită în fiecare regiune în funcție de istoria comunităților dar și modul în care comunitățile au avut impact asupra dezvoltării artei metalelor.

Bisericile de lemn și zestrea mobilă a acestora

Colecțiile muzeale bisericesti, depozitele care aparțin mănăstirilor, parohiilor sau centrelor eparhiale adăpostesc o bogată zestre de patrimoniu cultural mobil, incluzând obiecte de orfevrărie artistică, a căror cunoaștere poate aduce informații importante pentru conturarea unei istorii a metalelor în diverse regiuni. Obiectele de cult vorbesc și despre diferențele stilistice în arta diferitelor regiuni și modul în care importurile din alte regiuni au contribuit la conturarea unei preferințe în materie de formule artistice pe care le-au îmbrăcat obiectele de cult, împreună contribuind la conturarea unei abordări unitare asupra istoriei metalelor, indiferent de tipologia acestora.

Despre zestrea istorică a bisericilor de lemn și măsurile de conservare ale acestora s-a vorbit până în prezent, dar cercetările omit valoarea obiectelor de cult care le aparțin, despre care s-a vorbit prea puțin. Sunt discutate pericolele care afectează imobilele, determinate de acțiuni neconforme, chiar dacă ele sunt executate cu cele mai bune intenții și care în unele situații alterează originalul dincolo de posibilitățile existente de recuperare. Se neglijează însă acțiunea acestor pericole asupra patrimoniului format din obiectele de cult, în special amenințările provenite din ignoranță, chiar atunci când afectează cele mai importante obiecte care se află pe masa altarului: sfântul potir, disc, copă sau lancea, steluța, cruce, chivotul, sfeșnicele.

Piesele din metal întrupează o mare diversitate de compoziții decorative și tehnici de lucru, exprimând predilecția comanditarilor, ca exponenți ai elitei locale, dar și preferințele Bisericii în materie de frumusețe și subtilitate. Chiar dacă această tipologie de obiecte nu a prezentat importanță printre cercetători, cu privire la însemnătatea istorică ce o poartă, precum vechile manuscrise sau icoane pe lemn, nefiind studiate de către teologi sau cercetători din domeniul istoriei artelor, obiectele de cult din metal fiind cele mai importante din biserică, aflate pe masa altarului, este necesar a fi studiate și din punct de vedere al importanței istorice și cultural artistice.

Păstrarea bisericilor de lemn și a averii mobile ale acestora, ca obiecte de patrimoniu, face obiectul unei discuții importante cu privire la rațiunea pentru care ele ar trebui salvate, din spații în care ele devin treptat părăsite de comunitate, în spații în care ele sunt cunoscute și valorizate. În prezent, patrimoniul cultural al bisericilor de lemn nu face parte dintr-o strategie de intervenție, care să includă și salvarea unor piese având valoare artistică și culturală. Potențialele strategii de protecție ar trebui să includă nu doar salvarea prin inițiative individuale a lăcașurilor de cult, ci ar trebui gândite strategii coerente care să organizeze modul de păstrare și conservare al acestora private ca ansamblu, atât imobil cât și mobil.

Pentru a aduce argumente în favoarea introducerii în circuitul științific a unor obiecte de cult, în care au fost asociate armonios tradiția religioasă cu ideea artistică și care pot fi reprezentative pentru prelucrarea artistică a metalelor, în continuare prezentăm două asemenea piese.

Operațiuni de conservare aplicate asupra potirelor de împărtașanie

Potirul aparținând bisericii de lemn cu hramul „Cuvioasa Paraschieva” din Crivina de Sus, județul Timiș, Romania

Are o formă armonioasă și influențe baroce în motivele și tehnicile decorative folosite. Este confecționat din bronz argintat, aurit în interior, fiind parțial turnat și obținut prin tehnica ciocănirii și cizelat. Cupa cilindrică, cu buza rășfrântă, având corpul încadrat de ornamentație, este realizată în tehnica ciocănirii, reprezentând un număr de șase flori de trandafiri, arginați și auriți. Fusul piciorului profilat este sprijinit pe o talpă hexalobată, decorată cu elemente florale identice celor de pe cupă, executate în aceeași tehnică.

Potirul a fost datat ca aparținând perioadei cuprinsă între sfârșitul de secol XVIII și începutul secolului XIX.

Obiectul s-a prezentat în stare bună, nefiind degradat - corodat, miezul metalic, rezistența mecanică foarte bună, cu depuneri aderente de murdărie și praf precum și depuneri de grăsime și ceară datorate utilizării, în special pe decorul floral al talpii.

Pe ornamentația cupei apare o deformare evidentă și o fisură circulară ce urmează forma cupei iar cupa nu mai adera la piciorul de susținere, prezentând o înclinație pronunțată care a făcut potirul inutilizabil pentru uz liturgic. Fisura este posibil să fi apărut în timpul realizării piesei dar este posibil să fie și ulterioară, încercarea de susținere a cupei să se fi realizat prin ciocănirea ornamentației care a provocat fisura, fapt care ar explica și deformarea existentă în ornamentație.

Obiectul este acoperit local cu oxizi superficiali specifici materialului din care este realizat. De asemenea, depuneri de praf și grăsimi au determinat formarea unui strat foarte fin de clorură cuproasă (CuCl_2) prezentă pe toată suprafața obiectului, având culoarea alb ceros. Apare fenomenul de coclire - înverzire, fenomenul cel mai des întâlnit în cazul obiectelor confecționate din cupru și aliaje ale acestuia. Acest fenomen este localizat în partea superioară a cupei propriu-zise și în interiorul cupei.

Interiorul cupei a fost degradat într-o stare mai avansată, urmare întrebuițării sale, sub influența conținutului lichid (vin). Un alt proces de coroziune prezent în interiorul cupei, este determinat de prezența sulfului, în cazul de față sulfii existenți în compoziția vinului, dioxidul de sulf (SO_2) și câteva săruri ale acidului sulfuros, care au dus la formarea cuprului sulfurat sau a sulfurii de cupru, sub forma unui strat negru, pulverulent care conferă un aspect neplăcut.

Au fost efectuate analize pentru a determina compoziția materialelor din care este confecționat potirul folosind spectrometria prin fluorescență de raze X (XRF).

Tratamentul de conservare a început cu degresarea suprafeței obiectului metalic, curățarea realizându-se cu solvenți organici, în acest caz acetona și alcool etilic. După această operațiune, s-a efectuat tratamentul chimic al obiectului, utilizându-se Titriplex (Complexon III) cu pH 10. Soluția de complexon este o sare disodică a acidului etilendiaminotetracetic cu un pH între 5,5 și 6,5. Pentru a aduce soluția la pH=10 s-a preparat o soluție tampon pe bază de acetat de amoniu ($\text{CH}_3\text{COOHNH}_4$) și amoniac (NH_4OH).

Tratamentul chimic a constat în tratament umed prin imersare, prin mai multe imersii de scurtă durată. Imersarea obiectului s-a făcut în întregime, într-un recipient care să permită imersarea totală. După prima imersare, s-a remarcat faptul că, cupa propriu-zisă este mobilă, având o mișcare circulară în interiorul ornamentației cupei, care la rândul ei, nu mai avea aderență la piciorul potirului. Prin urmare, cele două piese au fost detașate pentru a se efectua și curățarea în interiorul ornamentației cupei.

S-a realizat apoi neutralizarea obiectului prin băi repetate în apă distilată și uscarea folosind alcool etilic și hârtie de filtru.

Depunerile de ceară au fost în continuare îndepărtate mecanic, prin utilizarea bisturiului sau prin metoda la cald, anume prin imersarea părții cu depuneri în apă fierbinte. Curățarea interiorului

ornamentației cupei s-a efectuat mecanic, prin periere, folosind micromotorul tehnic. A fost curățat și mecanismul de prindere a cupei de piciorul potirului, ce prezenta puternice depuneri de murdărie, folosindu-se același tratament.

Tratamentul fizic și chimic s-a aplicat până la curățirea completă a piesei, în special interiorul cupei ce prezintă degradări mai pronunțate urmare folosirii acestuia

S-a realizat operațiunea de fixare a cupei în poziție verticală, prin utilizarea unei rășini epoxidice (UHU 300). Aceași rășină bicomponentă a fost utilizată și pentru fixarea ornamentației cupei de piciorul potirului, întrucât își pierduse stabilitatea.

După finalizarea tuturor operațiunilor, s-a realizat conservarea obiectului prin peliculizare cu Paraloid B72, soluție diluată de 10%, transparent și aplicat uniform pe toată suprafața.

Potirul de împărtășanie aparținând bisericii de lemn „Cuvioasa Paraschiva” din Poieni, județul Timiș

Este confecționat din alamă, argintat, fiind realizat prin tehnica turnării și gravat. Pe cupa sa, în formă cilindrică, sunt gravate în planul principal Mântuitorul, Maica Domnului, Ioan Botezătorul și Răstignirea Domnului, icoane ce se redau pe altarul bisericii. Între aceste reprezentări, elementul de legătură este Sfânta Cruce, încadrată în romb și tulpini florale. Nodusul, în formă de pâlnie, are gravate elemente decorative iar talpa circulară, evazată piramidal către bază, are gravate elemente fitomorfe și geometrice, toate în număr de opt.

Potirul a fost datat între sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, în urma acumulării a cât mai multor informații despre tipologia piesei, posibilități și procedeele tehnologice ale diverselor perioade, materialelor folosite la confecționare

Obiectul s-a prezentat în stare bună, nefiind degradat-corodat miezul metalic, cu depuneri aderente de murdărie și praf precum și depuneri de grăsime și ceară. Suprafața metalică a prezentat un strat discontinuu și neuniform de produși mecanici (ceară, murdărie, grăsimi) și produși de coroziune specifici cuprului care au provocat înnegrirea obiectului.

Pe întreaga suprafață a piesei exista o patină maronie-roșcată spre negru închis datorată produșilor de coroziune specifici cuprului. Se remarcă lipsa foiței de argint complet în partea superioară a tălpii și într-o formă mai redusă pe restul tălpii, datorată utilizării. În special interiorul cupei a fost degradat într-o stare mai avansată urmare întrebuițării sale, sub influența conținutului lichid. În interiorul cupei, s-a format un strat proeminent de oxizi, iar sub influența sulfului, din compoziția lichidului și din atmosferă, s-a format cuprul sulfurat sau sulfura de cupru, sub forma unui strat negru, pulverulent care conferă un aspect neplăcut.

Au fost efectuate analize pentru a determina compoziția materialelor din care este confecționat potirul folosind spectrometria prin fluorescență de raze X (XRF).

Tratamentul de conservare a început cu degresarea la suprafață a obiectului metalic, curățarea realizându-se cu solvenți organici, în acest caz acetona și alcool etilic. După această operațiune, s-a efectuat tratamentul chimic al obiectului, utilizându-se Titriplex (Complexon III) cu pH 10. Tratamentul chimic a constat în tratament umed prin imersare totală, prin mai multe imersii de scurtă durată. S-a realizat apoi neutralizarea obiectului prin băi repetate în apă distilată și uscarea prin folosirea de alcool etilic și hârtie de filtru.

S-au îndepărtat depunerile de ceară mecanic prin utilizarea bisturiului sau prin metoda la cald. Depunerile de murdărie aderente au fost în continuare îndepărtate prin utilizarea vatei de oțel, pe toată suprafața potirului, cu finețe pentru a nu provoca zgărirea obiectului. Tratamentul fizic și chimic s-a aplicat până la curățirea completă a piesei, în special interiorul cupei ce prezintă degradări evidente urmare folosirii acestuia

După finalizarea tuturor operațiunilor, s-a realizat conservarea obiectului prin peliculizare cu Paraloid B72, soluție diluată de 10%, transparent și aplicat uniform pe toată suprafața.

Concluzie

Obiectele de cult cu valoare istorică din bisericile din lemn pot reprezenta piese de artă, în care tradiția religioasă și ideea artistică au fost asociate armonios și trebuie introduse în circuitul științific. Potirele de împărțășanie, chiar dacă nu sunt confecționate din metale nobile, pot aduce multe informații despre compoziții decorative și tehnici de lucru ale obiectelor din metal, putând fi promovate ca având valoare istorică și culturală și valorizate prin operațiuni specifice de conservare-restaurare.

Publicarea acestei lucrări a fost posibilă cu suport financiar oferit în cadrul proiectului „Educație antreprenorială și consiliere profesională pentru doctoranzi și cercetători postdoctorali în vederea organizării transferului de cunoaștere din domeniul științelor socio-umaniste către piața muncii (ATRiUM)”: POCU/380/6/13/123343, cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Capital Uman 2014-2020.

Bibliografie:

- Bâldea, Maja, „Studiu de caz. Bisericile de lemn din Coșevița și Pietroasa”, județul Timiș, în *Patrimonium Banaticum*, VI, 2016
- Brandi, Cesare, *Teoria restaurării*, București, Editura Meridiane, 1996
- Gheorghiu, Teodor Octavian, „Un program dificil - protecția arhitecturii sătești tradiționale din Banat-Crișana. studiu de caz-biserica de lemn”, în *Patrimonium Banaticum*, I, an 2002
- Mihalcu, Mihail, *Conservarea obiectelor de artă și a monumentelor istorice*, Bucuresti, Editura Științifică, 1970
- Medeleanu, Horia, „Arta și conștiința romanească în Banat în secolul al XVIII-lea”, în *Analele Banatului, Etnografie Artă*, vol. II, 1984
- Miu-Lerca, Constantin, „Bănățenism și creație”, în *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, nr. 22-23, 1938

Lista ilustrațiilor

- Fig. 1. Potir, înainte și după restaurare
- Fig. 2.1. și 2.2. Înainte de restaurare, detalii - fenomenul de coclire, specific cuprului
- Fig. 3.1. și 3.2. În timpul restaurării, ornamentația și cupa propriu-zisă
- Fig. 4. În timpul restaurării, detalii după tratamentul chimic
- Fig. 5. În timpul restaurării – îndepărtarea depunerilor prin tratament mecanic
- Fig. 6.1. și 6.2. Piesele obiectului – după finalizarea operațiunilor
- Fig. 7. Potir, înainte și după restaurare
- Fig. 8.1 și 8.2. Interiorul cupei, înainte și după restaurare

Fig. 1.

Fig. 2.1.

Fig. 2.2.

Fig. 3.1.

Fig. 3.2.

Fig. 4.

Fig. 5.

Fig. 6.1.

Fig. 6.2.

Fig. 7.

Fig. 8.1.

Fig. 8.2.